

УДК 72: 111.852

к. арх., доцент Осиченко Г.О.,
Полтавський національний технічний університет
імені Ю. Кондратюка

ЕВОЛЮЦІЙНІ ВИТОКИ ЕСТЕТИЧНОЇ ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ

У статті визначено еволюційні витоки естетичної потреби людини, що невід’ємна від розвитку мистецтва та соціальної практики людини.

Ключові слова: естетична потреба, патерни поведінки, естетичний стиль, естетичне сприйняття міського середовища.

Постановка проблеми. Естетична якість міського середовища виступає однією з головних проблем сучасного містобудування. Опубліковані результати досліджень з цієї тематики в цілому зосереджені на трьох основних питаннях: особливості середовища, які впливають на естетичні переваги людей; когнітивно-перцептивний механізм, за допомогою якого відбувається естетичне сприйняття; властивості особистості, що впливають на здатність і потребу в естетичному сприйнятті. Спираючись на теорії емоцій (А. Леонтьєв, П. Анохін, К. Платонов, П. Сімонов), окремі дослідники в архітектурно-психологічних дослідженнях відмічають, що емоційний стан людини у архітектурному середовищі виникає як оцінка ймовірності задоволення тієї чи іншої потреби. Серед різноманіття середовищних потреб людини виділяють і естетичну потребу, але займаючись вивченням механізмів естетичного сприйняття дослідники не торкаються природи самої естетичної потреби.

Актуальність дослідження естетичної потреби обумовлюється: перевагою антропогенного середовища над природним у сучасному світі; впливом естетичних властивостей середовища на психічне і фізичне здоров'я людини та недостатньою вивченістю сутності естетичної потреби в архітектурній теорії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Проведене дослідження є складовою частиною плану НДР кафедри ДАС і М ПолтНТУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В праці «Архітектура і емоційний світ людини» (1985р.) розглядається специфіка емоційного впливу архітектурних об'єктів на людину, сутність впливу пов'язується з фундаментальною потребою людини в емоційному контакті [1]. Спеціально естетичні потреби в міському середовищі не були предметом вивчення архітектурних праць в останні роки, але ця тематика активно розроблялася в працях з естетики, філософії, антропології, психології, культурології [2-8,11-13]. Плідним виявилось використання еволюційних теорій щодо вивчення

природи естетичної потреби, з точки зору яких потреба розвивалася в ході еволюції людини як біологічного виду та мала велике значення для виживання (Д.Палмер, Л. Палмер, В. Ефроїмсон, Е.Діссаньяк, Г. Оріанс, С. Каплан, Р.Каплан, Дж. Апплетон) [6-8,11-13].

Мета статті – вивчення еволюційних витоків естетичної потреби, що невід’ємна від розвитку мистецтва та соціальної практики людини. В межах даної статті розглядається в основному вплив культурогенезу на розвиток естетичної потреби.

Виклад основного матеріалу. Всій живій природі властиві дві тенденції в еволюції: 1) принцип самозбереження і саморозвитку та 2) потяг до освоєння нових просторово-часових середовищ. Загальні еволюційні тенденції відображають біологічну сутність людини і визначають її потреби: потреби харчування і виділення, розширення життєвого простору, відтворення роду, фізичного розвитку та здоров'я, пізнавальну потребу, потребу до новизни та ін. Саме ці дві тенденції призвели до виникнення двох протилежних типів емоцій: негативних, які суб'єкт прагне уникнути і послабити, і позитивних, які суб'єкт прагне підсилити, продовжити і повторити. Зростання ймовірності задоволення потреби веде до позитивних емоцій: задоволення, радості, торжества тощо. Естетична реакція також пов'язана з позитивними емоціями. Позитивні емоції виступають самопідкріпленням організму, що дозволяє йому адаптуватися і засвоїти середовище. Ці еволюційні механізми однакові для всіх живих організмів. Але виступаючи частиною біологічного світу, людина суттєво від нього і відрізняється. Відмінності людини полягають не тільки в її здатності до розумової діяльності, самоусвідомленні, наявності мови, соціальності, здатності перетворення середовища існування, в здатності надавати речам зміст і значення і т.д., але і в її прагненні до гармонії.

Виникнення естетичної потреби у людини пов'язують з появою мистецтва. Як свідчать антропологи, надійні свідчення про естетичну маніпуляцію, пов'язану з мистецтвом, відносяться до епохи плейстоцену (30-50 тис. років тому) [6]. Це пізніше ніж освоєння первісною людиною утилітарних технологій і виготовлення знарядь праці. Однак на відміну від них мистецтво з самого початку є майже повністю сформованим у своєму розвитку. Вже у первісної людини з'явився **новий патерн поведінки - створення творів мистецтва**, але він носив ще індивідуальний характер. Новий патерн почав обслуговувати такі первісні еволюційні функції: як боротьба за положення в групі і залицяння. Вираження індивідом творчих здібностей прямо сприяло пристосованості, роблячи індивіда привабливим для можливих шлюбних партнерів, та побічно - через підвищення його соціального статусу. Але дуже скоро мистецтво було включено в стійкі соціальні традиції, ігри та ритуали, які

безпосередньо сприяють виживанню й репродуктивному успіху. Елен Діссаньяк (E.Dissanayake, 1989, 1992р.) вважає, що адаптивне значення мистецтва пов'язане з його здатністю гуртувати суспільство в *єдине ціле* в якості засобу, що підвищує потенціал виживання як окремого індивіда, так і групи в цілому [13]. Мета ритуальної поведінки - формалізація, стилізація і гіперболізація звичайної поведінки, а також надання їй особливої комунікативної функції з метою полегшення і поліпшення соціальних інтеракцій. Крім того, мистецтво та церемонії робили групове знання більш вражаючим, тим самим більш акцентованим і незабутнім, допомагаючи суспільству зберігати життєво важливу інформацію протягом багатьох поколінь. Ефроїмсон В.П. розглядає мистецтво "як засіб передачі й поширення експрес - інформації, як образне втілення гігантського досвіду пізнання людей і природи, як квінтесенції етичних норм і оцінок" [8]. Механізми природного відбору працювали на користь племені, народу, групи, сприйнятливих до краси, згуртованих в колектив, натхнених піснею, музикою, легендою, міфами і сказаннями; на користь груп, члени яких дотримуються етичних норм на користь блага і виживання більшості (хорообрість, милосердя, відданість групі тощо) [8]. Природний відбір на розвиток естетичної чутливості постійно переплітався з відбором на здатність до пізнання в цілому. Згуртована, єдина у своїх діях група, що накопичує знання від покоління до покоління, мала більше шансів вижити. Тому розвиток естетичної потреби важко відокремити не тільки від потреби дотримання етичних норм (потреба до порядку), але й від розвитку пізнавальної потреби. Багаточисленні підтвердження інформаційної теорії естетичних переваг середовища С.Каплана [12] демонструють єдність усвідомлення краси з інформаційною змістовністю й розширенням знання про навколишнє середовище, що зберігається і у сучасної людини.

Важливим також для виживання була проблема розрізнення «своєї» і «чужої» групи, адже відносини між групами носили ворожий характер, а чужинець мог представляти небезпеку. До речі, боязнь чи недовіра до чужого властиві не тільки первісним культурам, але й сучасним. Розрізнення «свого» і «чужого» стало можливим завдяки зовнішньому вираженню способу життя групи та її культури в естетичному стилі. *Естетичний стиль* особливо яскраво відображався в манері одягу групи, прикрашанні тіла, ритуальних речах, піснях, танцях тощо. Естетичний стиль виступив засобом кодування культуро специфічних послань і розповсюдження цінностей групи. На іншому рівні естетичний стиль дозволяв зберігати єдність спочатку родоплемінної групи первісної людини, а потім етнічної групи і цілого народу.

З розшаруванням суспільства соціальні відмінності між членами групи стали також виражатися за допомогою естетичної функції. В системі цінностей

багатство, достаток розглядалося у єдності з благом і красою. Спочатку вожді, а потім сановники і вельможі, глави держав та ін. за допомогою творів мистецтва демонстрували своє багатство.

В архаїчний період усвідомлена виховна роль мистецтва, а біологічне підґрунтя естетичної реакції дає можливість маніпулювати свідомістю людини, а значить, і використовувати мистецтво в ідеологічних цілях та для утримання влади (мистецтво як психологічна зброя за Л. Виготським).

Істотною ж відмінністю архаїчних періодів було те, що соціальні явища мали «тотальний» характер, в тому сенсі, що вони поєднували в собі одночасно політичний, релігійний, економічний і естетичний вимір. А область естетики була одночасно і областю цінностей, в якій з'єднується все: життя і смерть, соціальний успіх, благо(добро) і істина (знання), плодovitість та багатство індивіда.

Синкретична єдність корисності, краси і соціальної смислоємності речі первісного суспільства порушується з переходом від архаїчних, міфологічних моделей світу до раціонально - сцієнтичного світогляду в епоху античності. Річ для греків стає не тільки частиною ритуальної дії, а й самодостатньою формою, предметом естетичного споглядання. Про тілесність античної культури говорилося не мало [2,4,5], але ще слід підкреслити, що цьому періоду властивий культ зору. Адже саме зір, виявляючи оболонку речей, відчуває тілесність речі. Тому саме з античності вже оцінювалася окремо і краса архітектурної форми. А найголовніше для нас, місто в період античності стає предметом естетичного споглядання, а людина «ненаситним» глядачем. Широко відомий опис міста Олександрія, зроблений Ахіллом Татія: *«Трохи пройшовши по місту, я вийшов на площу, що носить ім'я Олександра. Звідси я побачив інші частини міста, і тут краса ділилася. Ліс колон розташовувався прямо переді мною, інший такий ж - в поперечному напрямку. А я ненаситний глядач, намагався якось поділити свої очі на всі вулиці, і бракувало у мене сил охопити поглядом красу цілого. На одне я дивився, на інше тільки подивитися хотів, одне поспішав побачити, а й іншого не бажав минути. Оволодівало моїми поглядами все, що я споглядав, тягло до себе очікуване. Блукаючи вулицями, згораючи від марного бажання оглянути все, я, нарешті, змучився і сказав: «Очі мої, ми переможені!» [9, стор. 117].*

В період античності відбувається і усвідомлення поняття краси. У Геракліта гармонія і краса належать до всього космосу та виражають об'єктивну закономірну влаштованість світу. Геракліт визнавав також відносність прекрасного. У Сократа знання стає критерієм всіх духовних цінностей, в тому числі і краси; софісти пов'язували прекрасне з почуттям задоволення. Не зупиняючись детально на естетичних теоріях Платона і

Аристотеля, слід все ж нагадати окремі моменти. Оціночне ставлення до краси росте у Платона у зв'язку із співвідношенням краси та справедливості: краса є сила, без якої неможлива справедливість. Позитивна оцінка краси росте ще далі, коли він порівнює красу і домірність, красу і істину, і нарешті, красу і благо. Благо у Платона включає три моменти - красу, співрозмірність (помірність) та істину [4, с. 247-248]. У Аристотеля, краса і благо також нероздільні, але краса пов'язана переважно з побудовою речі, області речі і всього космосу.

В античний період естетичний вимір об'єктів продовжує розглядатися як код соціального статусу суб'єкта. В архітектурі засобом позначення статусу виступила категорія *декору* (благовидій, пишноти, прикраси, *decore*). Для міських будівель, що будувалися за рахунок коштів знатних мешканців міста, Вітрувій пише: *"Оцінка всіх будівель проводиться трояким чином ... з боку витонченості виконання, з боку прикраси і з боку розташування. Пишнота (прикраси) вкаже на щедрість господаря, витонченість обробки на мистецтво майстра, а прекрасні пропорції і співрозмірність помножать славу архітектора"* [9].

Цицерон розглядав красу як суміщення частин в гармонії цілого, єдність прекрасного і морально високого, прекрасного і фізичного, теоретичного та утилітарного, прикладного, а також досконалого і природного [4, с. 249-250]. І коли гармонія порушується, це викликає негативну реакцію людини. Тут доречно привести слова Цицерона: *«Треба також остерігатися, особливо якщо ти сам будуєш, щоб не переступити певної межі в розкоші і пишності оздоблення будинку. В цьому відношенні поганий приклад приносить багато зла. Дуже багато хто намагається наслідувати саме в цьому сенсі тому, що роблять люди знатні. Хто думає наслідувати доблесті чудової людини Луція Лукулла? Але скільки народу наслідували розкоші його вілл! Немає сумніву, що в цьому відношенні слід дотримуватися помірності і повернутися до простоти. Цю ж помірність належить поширити на всі звички і весь уклад життя»* [9, стор. 117].

Ідеалом грецького мистецтва виступає «шляхетна простота і спокійна величність» (І. Вінкельман). Це мистецтво міри, що втілює ідеал «золотої середини», «середнього достатку» [2,с.192]. На порушення цього ідеалу через стільки століть і реагує Цицерон.

Таким чином, в античний період ми бачимо теоретичну рефлексію поняття краси в нерозривній єдності з прагненням до гармонії існування людини, а також у зв'язку з формуванням системи загальнолюдських цінностей і ідеалів: добро (благо), істина (знання) і краса.

1.1. Жінка і чоловік первісного племені Мурсі, що знаходиться на рівні первісно-общинного ладу. Африка, XX ст.

Формою, що прикрашається і виражає соціальний статус людини, виступає її тіло. Блюдо у нижній губі жінки не просто мірило її краси, розмір тарілки показує ступінь багатства нареченої. Тіло чоловіка розмальовано фарбами як полотно, рисунок виражає його місце у племені

1.2. Старовинне містечко в Італії Сан-Джiminьяно (XII-XIV ст). Сучасний стан.

Місто відоме зараз своїми кам'яними вежами. Вежі символізували у середньовіччя статус власника і тому кожен прагнув побудувати вежу вище, ніж у сусіда. Міська влада в 1255р. звела вежу Tore Grossa висотою в 54 м та ввела заборону на будівництво більш високих веж. Заборону обходили по-різному. Сім'я Сальвуччі, наприклад, побудувала поруч дві однакові башти, кожна з яких не перевищувала встановлену висоту, але ставало зрозумілим, що вони багатші за всіх. Головні їх супротивники-сім'я Ардінгелі збудували на протилежній стороні площі також дві вежі.

1.3. Хмарочоси Шанхая, XXI ст.

Китай сьогодні складає конкуренцію ОАЕ та США по кількості і якості нових амбітних хмарочосів. Золота будівля успіху (Башта Джин Мао) висотою в 421 м розташована біля Шанхайського Всесвітнього фінансового центру, який у 2008 році визнан найкращим хмарочосом світу. Тут же зараз будується Шанхайська башта в 682 м. Це конкуренція новітніх будівельних технологій, нових способів життя, конкуренція коштів і демонстрація успішності корпорації за допомогою архітектури, бо бажаєш внушити довіру клієнту, покажи своє багатство, стабільність і перевагу над іншими. І заради цього будівлі, як і у XIII ст., зростають вгору.

Рис. 1. Соціальна ідентифікація суб'єктів за допомогою естетизації форми

Не так вже не порівнянні зображення на рис. 1. Вони демонструють одну з первинних функцій мистецтва – естетизацію і прикрашання форми з метою вираження соціального статусу суб'єкта. Тільки у первісних народів це відбувається шляхом декорування власного тіла (рис. 1а). А потім архітектурні споруди, окрім первісної функції (денотативне значення), придбали чисельні конотативні значення, серед яких основним стало вираження соціального статусу власника (рис. 1б, 1в). Житловий будинок не тільки забезпечував людину дахом, реалізуючи потребу в безпечному житлі й захист від непогоди. Зовнішня форма будинку і його інтер'єри демонструють соціальний статус господаря, його прибуток, індивідуальність, професію, естетичні уподобання і смаки. Це отримує вираження завдяки традиційній або підкреслено незвичайній, новаторській формі будівлі (згадаємо будинок - водопад Ф. Райта, власні будинки К. Мельникова в Москві або С.Далі в Порт-Лігат), декоруванні фасадів, рівні комфорту і зручностей, місцезнаходженні в структурі міста, збільшенні висоти будівель, використанні природних матеріалів в обробці, стилістиці будівлі або у використанні деяких архітектурних риторичних кодів (наприклад, арки, арочні отвори, ордерні елементи, еркери, тощо). І позбавляючи зараз людину можливості самоідентифікації за допомогою індивідуальності архітектури його житлового будинку або нав'язуючи цілому народові чужоземній стиль, ми не тільки суперечимо природі людини, але й позбавляємо її почуття власної значимості (потреби у повазі).

З іншого боку, сформоване архітектурне середовище ілюструє структуру соціальних відносин у суспільстві певного періоду, відображає стан економіки, стан науки та техніки. У цьому плані, уточнивши Ж. Бодріяра, по відношенню до архітектури можна стверджувати, що система архітектурних форм міста «позначає людські відносини». Тому людина так активно реагує на міське середовище, дешифруючи надіслані коди, вона відчуває дисгармонію або гармонію соціальних відносин.

Містам ніколи не відмовлялося в необхідності створення за законами краси, але усвідомлена потреба в естетичному сприйнятті міста оформилася набагато пізніше, в XIX столітті. Чинником цього процесу з'явилася зміна середовища проживання людей. Спочатку серед художників і письменників відбувається розуміння естетики міського ландшафту, а потім естетичні цінності міського середовища стають доступними більшості людей завдяки фотографії, путівникам по історичних містах, а також поштовим листівкам [10]. Але слід відмітити, що на той період і міста накопичили архітектурні шедеври та різноманіття історичних архітектурних стилів, а в теорії оформилося поняття історичної пам'ятки. На початку XX століття новий **патерн поведінки людини** - **естетичне сприйняття міського середовища** - стає усвідомленою масовою

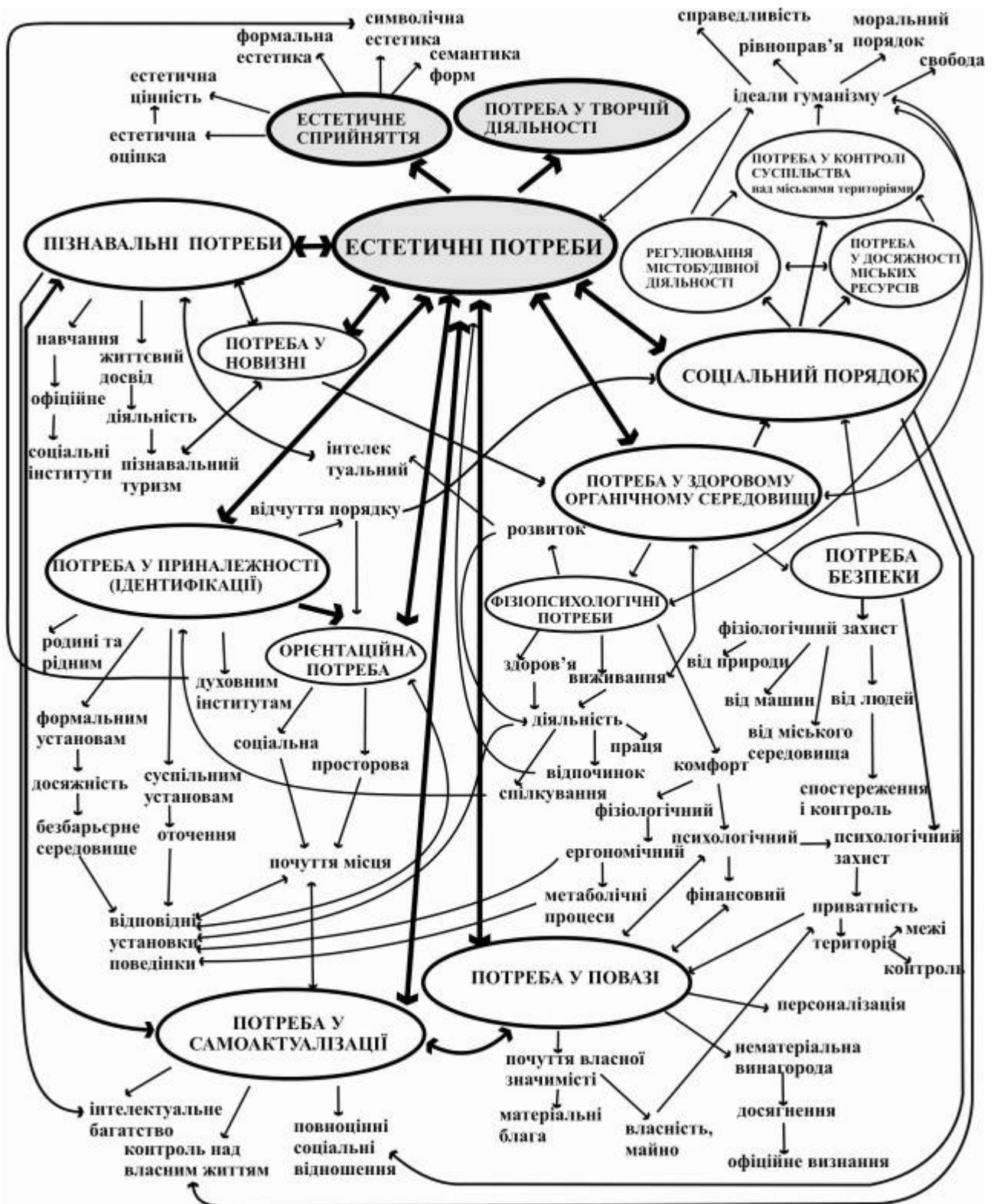

Рис. 2 Комплекс потреб, що пов'язані з реалізацією естетичних потреб людини
 Опрацьовані матеріали [4,7, 8,12], а також Jon Lang (2005), Lewis (1977)

потребою, яку поступово починає обслуговувати індустрія пізнавального туризму. За допомогою цього патерну поведінки знайшли також і новий предмет задоволення пізнавальна потреба людини і потреба у новизні.

Архітектурна теорія ставить завдання обслуговування нової потреби. Це ми бачимо в книгах «Каміння Венеції» та «Ранок у Флоренції» Д.Рескіна, в яких пропонується формування маршрутів ознайомлення з історичним містом з визначенням послідовності сприйняття пам'яток.

Таким чином, як показав аналіз еволюційних витоків естетичної потреби, вона має глибокі коріння та задіяна в реалізації всіх потреб людини, тому межі її є дифузними. На рис. 2 представлений комплекс потреб, задіяний при реалізації естетичної потреби, зв'язки між потребами та функціями.

Висновки. Суто специфічними патернами поведінки, що реалізують естетичну потребу людини, є творча діяльність та естетичне сприйняття міського середовища. Але естетична потреба не зводиться лише до них. Творча діяльність пронизує всі сфери діяльності людини, а естетичне сприйняття міського середовища посилює й підкріплює головні властивості людини - прагнення осмислити, пізнати і побачити світ в ціннісних категоріях істини, достатку, добра і краси. Місто виступає «сверхзнаком», «гіпертекстом», а естетичне сприйняття комунікаційним актом, що "занурює" людину в море сталих цінностей та інтегрує його в суспільство.

Естетична потреба виросла з синкретизму мистецтва і соціальних явищ суспільства, її неможливо і зараз відокремити від інших потреб людини, бо буття людини є цілісним і тотальним, а Світ Індивіда є частиною Світу соціуму і Всесвіту. В процесі естетичного сприйняття людина практично миттєво повертається до цієї первісної синкретичності і цілісності, а естетична оцінка інтегрує в собі оцінки всієї системи цінностей.

Таким чином, крім задоволення естетичної потреби за допомогою естетичних якостей архітектурного середовища людина реалізує потреби у ідентифікації, новизні, соціальному порядку, у здоровому органічному середовищі, потребу у повазі та самоактуалізується. Тому правомочним буде перефразувати слова Сімонова П.В., якщо ми відчуваємо естетичну реакцію в міському середовищі, «необхідно відповісти на два запитання: 1) в чому полягає інформаційний компонент даної емоції, 2) із задоволенням яких саме потреб ми маємо справу» [11, стор. 8]. Відповідь на ці питання неможлива без вивчення системи цінностей суспільства і визначення структури естетичної оцінки міського середовища, що і становить **перспективу подальших досліджень.**

Література

1. Архитектура и эмоциональный мир человека / Г.Б. Забельшанский, Г.Б. Миневрин, А. Раппапорт, Г.Сомов. – М.: Стройиздат, 1985. – 208с.

2. Шестаков В.П. История эстетических учений: Учебн. пособие/ В.П. Шестаков – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2009. – 408 с.
3. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / Маслоу А.Г. – Санкт-Петербург: Евразия, 1999. – 478с.
4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития / Лосев А.Ф.– Книга 1. – М.: Искусство, 1992. – 656с.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития / Лосев А.Ф.– Книга 2. – М.: Искусство, 1994. – 604с.
6. Палмер Д., Палмер Л. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. – М.:Прайм-Еврознак, 2003. – 384с.
7. G. H. Orians. An evolutionary perspective on aesthetics [Электронный ресурс] /G.H. Orians //Bulletin of Psychology & the Arts: Evolution, Creativity, and Aesthetics. – Режим доступа: <http://www.apa.org/divisions/div10/articles/orians.html>
8. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики/ В.П. Эфроимсон – М.: Тайдекс Ко, 2004. — 304с.
9. Архитектура античного мира. – М: Изд-во академии архитектуры СССР, 1940. – 519с.
10. Білоконь Ю.М. Наука і творчість в архітектурі / Ю. М. Білоконь, І.О. Фомін. За ред. І.О. Фоміна. – К.: Логос, 2006. – с. 125-136.
11. Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики. / Пер. с англ. /Под ред. И. Ренчлера, Б. Херцбергер, Д. Эпстайна. – М.: Мир, 1995. – 335 с.
12. Kaplan S. Aesthetics, affect, and cognition: Environmental Preference from an Evolutionary perspective/ Stephen Kaplan // *Environment and behavior*. - 19, no 1(January 1987). – p. 3-32.
13. Dissanayake E. Homo Aestheticus: Where Art Comes From and Why/ Ellen Dissanayake. – Seattle: University of Washington Press, 1992. – 320p.

Аннотация

В статье определены эволюционные истоки эстетической потребности, которая неотделима от развития искусства и социальной практики человека.

Ключевые слова: эстетическая потребность, паттерны поведения, эстетический стиль, эстетическое восприятие городской среды.

Abstract

The article defines the evolutionary origins of the aesthetic needs, which is inseparable from the development of art s and social practice.

Key words: aesthetic needs, behavior patterns, aesthetic style, aesthetic perception of the urban environment.